

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KAR
KARI TUDOMÁNYOS DIÁKKÖRI KONFERENCIA
2011/2012. TAVASZI SZEMESZTER

HATÁS(TALANSÁG)TÖRTÉNET

EMBER MÁRIA *HAJTÚKANYAR*

JELIGE: HAJTÚKANYAR

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés – elmélet és praxis.....	4
2. Történelem és identitás-(re)konstrukciók a második világháború utáni Európában	6
3. Zsidó sors és/vagy magyar történelem.....	10
3.1. A felejtés diszkontinuitása – a holokauszt értelmezése a magyar politikai és tudományos diskurzusban	12
3.2. Nem „a” zsidó sors... ..	15
4. <i>Hajtűkanyar</i> – a műfajiság problémái	18
4.1. Fikció realizálása versus dokumentum életre hívása – határsértések.....	21
5. Összegzés	26
6. Bibliográfia.....	28

*„A Haggáda, a zsidók húsvéti szertartáskönyve előírja, hogy mit kell válaszolni a bölcs,
gonosz, a jámbor gyermek kérdéseire, amikor az ünnep okát tudakolja. De arra is kötelez,
hogy a felnőtt maga kezdje a beszélgetést az olyan gyermekkel,
»aki még kérdezni sem tud«.*”

(Száráz György: Egy előítélet nyomában)

1. Bevezetés – elmélet és praxis

Azt, hogy a második világháborút követően a holokaust értelmezése és megjelenítése milyen történeti narratívába ágyazva jelent meg a különböző nemzetek politikai diskurzusában, döntően befolyásolta, hogy az adott nemzet miképpen látta és láttatta önnön háborús szerepét. Azok a válogatási mechanizmusok pedig, amelyek révén a közelmúlt eseményeit a kollektív emlékezet részévé tették, és amelyek által felejtésre ítélték bizonyos momentumokat, a nemzeti identitás újradefiniálásának útjait jelölték ki. A holokaust megjelenítése, lett légyen szó a művészi reprezentációról vagy akár a tudományos igényű történelmi munkákban ábrázolt képről, szintén a kisebb-nagyobb részben megszabott emlékezési és felejtési elvárásokon alapult. Így más retorika mentén épült fel például az NDK és az NSZK, Lengyelország, Ausztria vagy épp Magyarország holokaust-reprezentációja.¹ Elmondható azonban, hogy 1945 után a „vasfüggöny” egy-egy oldalán hasonló politikai elvárásoknak kellett megfelelni, így az ábrázolásban tapasztalható másság két nagy értelmezési séma alapján, a kelet és nyugat dichotómiájának meghatározásával is leírható lehetne. Ez lenne tehát a politikai nagyhagyományok két ellentétes halmaza. A „valóságos” kép ennél természetesen sokkal differenciáltabb, hisz alapvetően eltérő történelemtudattal, politikai, kulturális/művészeti hagyománnyal és szociokulturális háttérrel rendelkező nemzetek kerültek hasonló ideológiai befolyás alá, ezért a *kis-* és *nagyhagyományok* ilyen konfrontációja értelmezési minták széles palettáját vonultatja fel.

Írásomban elsősorban a kelet, vagyis a hajdani kommunista blokk holokaust-reprezentációja, ezen belül is Magyarország uralkodó politikai ideológiához való alkalmazkodási stratégiái és „kitörési” kísérletei kapnak hangsúlyos szerepet. Mindez megfelelő elméleti keretnek bizonyulhat ahhoz, hogy a dolgozatom tárgyául választott regény, Ember Mária *Hajtűkanyar* című művének hatástörténetéhez adalékul szolgáljon.

E tanulmány alapvetően recepciótörténeti munkaként definiálható. Ember Mária 1974-ben megjelent regénye – egy-két kivételtől eltekintve – a kortárs kritikában nem kapott különösebb visszhangot. Prekonceptióm, hogy e reflektálatlanság két nagyobb töről eredeztethető: egyrészt a regény ideológiája nem feltétlenül felelt meg az aktuális társadalmi és/vagy politikai igényeknek, másrészt pedig szerkezete és műfaji sajátosságai révén túlmutatott az aktuális olvasói elvárási horizonton. A két eltérő típusú ok két különböző megközelítést igényel. Az előbbi probléma körvonalazásához szükségesnek tartom felvázolni

¹ KISANTAL Tamás: *A csenden innen és túl – a holokaust kifejezésének problémái*
http://www.arkadia.pt.hu/magyar/cikkek/emlekiratoktol_botranyokig (letöltés időpontja: 2011.02.24.)

azt a politikai, társadalmi és irodalomtörténeti kontextus, amelyben a regény napvilágot látott és amelyhez képest szemléletmódja inadekvátnak bizonyult. Így tanulmányom első részében egyfajta madártávlati perspektívát alkalmazva első ízben egy tágabb kontextus körvonalainak megrajzolására teszek kísérletet. E madártávlat egyaránt jelent időbeli és térbeli distanciát: elsősorban a kelet-európai régiók nemzeti-közösségi emlékezetének alakulását vázolnám fel egészen azokig a fordulatokig, amelyek hatására ezen emlékezet-konstrukciók összeomlani látszanak, látszóttak. E változtatási igények reflektálnak az adott nemzet által meghatározott háborús szerepkörre, illetve e szerepkör újraértelmezésére tesznek kísérletet – vagy épp azt szorgalmazzák. Ezt követően, a látószöveget fokozatosan csökkentve szeretnék eljutni a dolgozatom tárgyául választott regény megjelenésének közvetlen társadalmi-politikai környezetéig. A léptékváltás alkalmazása azért lehet eredményes próbálkozás, mert általa olyan összefüggések is felszínre kerülhetnek, amelyek csupán az analógiák figyelembevételével válhatnak láthatóvá. Amennyiben a *Hajtűkanyar* mottóját az egész művet átható ideológiaként értelmezzük, a szöveget olvashatjuk egy, az addigitól eltérő emlékezőmód demonstrálójaként.

A dolgozat második felében a formális, műfaji sajátosságaira alapozva a regénynek azokra a „szerződésszegő” vonásaira szeretnék rámutatni, amelyek által a szöveg kvázi kiesik a klasszikus holokauszt-kánonból, s nem teljesíti maradéktalanul az olvasónak e korpusszal szemben támasztott elvárásait. A regényt ezért nem kifejezetten irodalmi műként értelmezem, hanem (ál)mikrohistóriaként elemzem. A *Hajtűkanyart* nem tudományos szöveggként és nem is dokumentumként olvasom, nem ezért használom e műfajmegjelölést. Olyan szöveggként kezelem inkább, amely a paratextus és az eszköztára által kaphatja meg ezt a "posztot". Mindezen metódusok gyakorlatba ültetéséhez szükségesnek tartom az olvasás folyamán a lehetséges mikrotörténeti analógiákra való támaszkodást. Effajta „gondolatmankó” lehet például J. T. Gross *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása* című, 2000-ben megjelent, hatalmas port kavarázó írása és e mű recepciója.

2. Történelem és identitás-(re)konstrukciók a második világháború utáni Európában

A második világháborút követően Európa számos nemzete igen nehéz helyzetbe került a saját múltjával való számvetés tekintetében. Olyan történelmi narratívát kellett létrehozniuk a háborús szerepükre vonatkozóan, amelyet az adott társadalom tagjai is képesek voltak integrálni saját értelmezési kereteik közé, valamint amelyek megfeleltek bizonyos külső elvárásoknak is. A Harmadik Birodalom bukásával és kettéosztásával e dilemma leginkább Németországot érintette, ugyanis „egyetlen más európai államnak sem kellett olyan keményen megdolgoznia azért, hogy ne pusztán egy, de mindjárt két működésképtelen identitást kialakítson úgy, hogy mindeközben megőrizze az egy *bemockolt, de mégis tartósan kísértő, közös német nemzet* fogalmát.”² Németország esete jól illusztrálja, hogy egy korábban egységesnek vélt nemzet milyen eltérő utakon indulhat el a múlt-interpretációk közötti választások mentén. Ezek az utak azonban nem egyediek: a berlini fal nem csupán ezen egységes területet bontotta ketté, hanem Európát is (többek között a politikai múlt-értelmezéseket tekintve): míg a „vasfüggöny” nyugati oldalán kezdetekben a felelősségvállalás és a kollektív szégyenkezés társadalmi rítusai voltak meghatározóak, addig a keleti blokk országaiban a szovjet hatalom „heroizmusa” igyekezett megteremteni az ártatlanság mítoszt.³

A konkrét tettesek azonosításával kapcsolatban mindkét oldalon a hárítás mechanizmusa lépett életbe valamilyen formában. Keleten kimondva hirdették a győzelmet a náci hatalom fölött, ezzel együtt pedig kimondatlanul is deklarálták azt a nézetüket, miszerint a hajdani vétkesek a Harmadik Birodalom felbomlásával immár az NSZK területére kerültek. Nyugaton a nürnbergi perben született ítéletekkel együtt az új élet megkezdéséhez szükséges tiszta lap is elérhetővé vált (bár hozzá kell tenni, hogy a bünvádi eljárások lefolytatásának volt egyfajta külső elvárásokból eredeztethető mozgatórugója is). A politikai elit emlékezete mindkét oldalon egyesekben talán kelthetett egyfajta biztonságérzetet, azonban az időbeli távolság folyamatos növekedése egyre inkább felszínre hozta az eltérő múlt-tapasztalatokból eredő ellentmondásokat.

Ahogy már szó volt róla korábban, a különböző értelmezési sémák közti elhajlás előbb-utóbb az emlékezet szélesebb körű felülvizsgálatát generálja, ami akár a nemzeti

² FULBROOK, Mary: *A német nemzeti identitás a holokauszt után*. Ford.: Valló Zsuzsa. Budapest, Helikon, 2001. 38.

³ Uo.: 38.

identitás alapjainak megkérdőjelezéséhez is vezethet. E tendencia figyelhető meg például német területen, ahol a *hatvannyolcasok* „Hol vannak a nácik, ha nem a mi szüleink azok?” kérdésfelvetése nemzeti párbeszéddé terebélyesedett, s a tudományos diskurzusban a *Történeztudomány* megnevezett polémiában manifesztálódott a nyolcvanas évek végén. Lengyelországban e folyamat sokkal később vette kezdetét egy amerikai történész, Jan T. Gross nemzetközi vihart kavarázó *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása* című könyvének hordalékaként. Utóbbi írás azt az „incidenst”⁴ mutatja be, amely Lengyelország német megszállását követően egy kisváros zsidóságának haláltusáját jelentette. A következőkben megkísérlem dióhéjban felvázolni a Gross által leírt eseményt és a könyv hatását.

A németek 1941. június 23-i bevonulása után az antiszemitizmus hulláma pogromok formájában söpört végig az országon, melynek egyik legbrutálisabb megnyilvánulása a mai Lengyelország keleti felében lévő Jedwabne nevű településen történt 1941. július 10-én. Az említett nap reggelén, a helyi városházán a Gestapo embereit várták tanácskozássra, amelyen a jedwabnei zsidókérdés „megoldását” jelölték meg egyetlen napirendi pontként. A szinte azonnali javaslatokat eredményező megbeszélést követően a helyi lengyel lakosság egy része egyetlen nap leforgása alatt hihetetlen kegyetlenséggel és változatosabbnál változatosabb módszerekkel lemészárolta a település lakosságának mintegy felét kitevő zsidó szomszédságát. Az eset napvilágra kerülése azért is kavargatott hatalmas vihart a politikai és tudományos közegekben, mert Gross arra próbált rámutatni, hogy a gyilkosságot elkövetőket nem a náci Németország embereiből verbuvált kisebb csoport alkotta, hanem azok a jedwabnei lengyel férfiak, akik az addig majdhogynem békés, de legalábbis konfliktusmentes kapcsolatot tartottak fent a helyi zsidósággal. Gross célja könyvével az volt, hogy a lengyeleket nemzeti identitásuk felülvizsgálatára, korábbi háborús szerepük értelmezésének revíziójára készítse. Kérdéses azonban, hogy e vállalkozás a lengyelek szemszögéből mennyiben tekinthető egyáltalán megvalósíthatónak.⁵ Gyáni Gábor szerint az emlékezeti munkának e könyv hatására két síkon kellett volna kezdetét vennie: a nemzeti és a helyi

⁴ A munkát Robert Darnton a témaválasztás és az elbeszélői retorika miatt „incidenselemzésnek” definiálja, ő általa használok magam is az esemény megnevezésére a *incidens* terminust. Vö.: DARNTON, Robert: *Egyik este*. Ford.: Baticz Attila. *BUKSZ*, 16. (2004/3.) 282-287.

⁵ A *Szomszédok* megjelenése utáni évben, a tömeggyilkosság hatvanadik évfordulóján Aleksander Kwasniewski, akkori köztársasági elnök ellátogatott Jedwabneba, hogy bocsánatot kérhessen a lengyel nemzet nevében a történetek miatt. E momentum vegyes fogadtatásra lelt az ország lakosságában: támadták, hogy a kevesek bűnéért egy egész nemzetnek kell felelősséget vállalnia. Kwasniewski erre reagálva kijelentette, hogy cselekedetével nem a kollektív bűnösség elvét pártolja, viszont fel kell ismerniük mindnyájuknak, hogy bár a végső megoldás szellemisége náci örökség, a „kivitelezés” azonban már a lengyelek keze nyomát őrzi. Látogatásának eredménye megmutatkozik abban, hogy a jedwabnei történetekről a politikai közbeszéd szintjén is megindult a vita, ezzel pedig az események pontosabb, részletesebb megismerésének igénye. Megtalálták és feltárták a tömegsírt, ezzel pedig immár nem csak az emlékek, hanem a materiális nyomok is ismertté válhattak. (VARGA Ábrahám: *Áldozatok és tettesek. Múltunk*, 2001:187-188)

emlékezet szintjén, melyek közül az utóbbi, kibeszélés hiányában elmaradt. Így a következmény csupán a lengyel nemzeti identitás formálódása felől ragadható meg: Jedwabne – írja Gyáni – az emlékezeti megtisztulás jelképévé avanzsálódott a későbbiekben, a „mészárlás pedig a lengyel – zsidó viszony paradigmaticus példájává vált a nemzeti diskurzusban”.⁶ A helyiek emlékezetében azonban az eset inkább a felejtés aktusait erősítette egyfajta néma emlékezetet indukálva.⁷ A traumatikus múlt efféle eseményeinek felidézése olyan krízist okozhat az emlékező társadalomban, amely végérvényesen megrendítheti a nemzethez tartozás érzésének erősségét a közösség tagjaiban, valamint ténylegesen meginoghat a korábban fennálló nemzeti identitás érvényességébe vetett bizalom.

A nemzeti identitás abban a szemantikai keretben, amelyben jelen szöveg esetében használok, úgy egy rendkívül bonyolult, több szinten (a politika, a közéleti médiumok, a történettudomány, a kisközösségek, valamint az egyéni emlékezetek és történelemképek szintjén) megjelenő, valamint e szintek folyamatos interakciója nyomán felsejlő jelenség. Amit e kifejezés jelöl, az a szó klasszikus értelmében nem létezik: nem organikus, közös tapasztalatok emlékéen alapul, sokkal inkább egy tudatos konstrukciós folyamat eredménye, amely a nemzet imaginárius közösségét⁸ az emlékezet homogenizálásával, a közösen megélt múlt látszatával legitimálja. Létének legfőbb alapja a létezésébe vetett hit, az állandó igény a megteremtésére, valamint a közös emlékezés konstruktív ereje.⁹ Nem abszolút elképzelt és kitalált „mítosz”, de nem is jelenti a nemzet közösségének minden tagja számára ugyanazt. A róla való diskurzusokban sejlik fel és e diskurzusok által formálódik. Minél egységesebb egy nemzet tagjai és a politikai elit között a *tapasztalattér* és az *elvárás-horizont*,¹⁰ minél erősebb a kollektív múlt egyként való megélésébe és a sorsszerűen bekövetkező közös jövőbe vetett hit, annál intenzívebbé lesz és annál inkább elérhetővé válik a nemzet legtöbb tagja számára a nemzeti identitás tapasztalata is. Amennyiben nem sikerül a múlt eseményeinek egy többé-kevésbé mindenki számára elfogadható értelmezést találni (jobban mondva konstruálni),

⁶ GYÁNI Gábor: Emlékezet és felejtés mint politikai stratégia. *Kritika*, 2006/9. (az idézet a 8. oldalon található)

⁷ A kollektív amnéziára való hajlandóságra párhuzamként felhozható a Kovács Éva által tanulmányozott Rohonc esete, ahol a helyiek emlékezetükből szinte teljes mértékben kitörölték a zsidó szomszédságukat ért atrocitásokat már közvetlenül a második világháborút követően. E tendencia azonban – Kovács szerint – általánosságban jellemző az osztrák társadalomra.

(KOVÁCS Éva: Ártatlan közösségek – néma közösségek. 2000, 2008/6. 10-18.)

⁸ ANDERSON Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, L'Harmattan – Atalier, 2006.

⁹ Bolgár Dániel írja azt egy tanulmányában, hogy amikor kollektív-nemzeti emlékezetről beszélünk, akkor ez alatt nemzeti magánemlékezetek összességét értjük. (BOLGÁR Dániel: *Incidentörténelem és mikrotörténelem*. In: Papp Gábor – Szijártó M. István (szerk.): *Mikrotörténelem másodfokon*. Budapest, L'Harmattan, 2010. 49-81.)

¹⁰ A fogalmak használatához lásd: RICOEUR, Paul: Emlékezet – felejtés – történelem. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történelemelmélet I*. Bp. Osiris, 2006.

ennek fordítottja következik be: a nemzeti identitás, illetve a nemzeti identitás létébe vetett bizodalom meginog, felülvizsgálatra szorul. Ez történt a két említett területen is.

Rámutattak továbbá arra, hogy nem létezik az abszolút áldozat és bűnös kategóriája, hisz az aktuális politikai emlékezet-stratégiáktól függően ezek bármikor felcserélődhetnek. Elmondható, hogy Lengyelországban is, csakúgy, mint Németországban megfigyelhető a hajlandóság a háborús szerepek árnyaltabb körülírására, hisz a nemzeti identitás léte függ mindettől, s e „szerepjáték” az, amelyből Magyarország is kénytelen-kelletlen kivette (vagy inkább kivehette volna) részét.

3. Zsidó sors és/vagy magyar történelem

A holokausztt értelmezése kapcsán több probléma merülhet és merült is fel az eltelt több mint fél évszázad alatt. Az, hogy egy olyan korszakban történhetett meg, amikor az emberiség civilizációs fejlődésbe vetett bizalma nem tette lehetővé integrálását a vélt progresszív történelmi folytonosságba, azt a jelenséget vonta maga után, hogy az emberi kultúra szakadásaként, töréspontjaként aposztrofálódott egyes diskurzusokban. E tulajdonsága végett válhatott a huszadik század traumatikus történelmi eseményeinek mintapéldájává.¹¹ Egy traumatikus történelmi tapasztalat szövegszerűsítése, elbeszélte eseménnyé való átalakítása lehetővé teszi – az egyébként nehezen integrálható elem – beépülését az adott közösség, egyén identitásába, pontosabban e fordítás segítségével létrejövő *narratív identitásba*.¹² A narratívumban konstruált azonosságtudat az által, hogy lehetőséget teremt egy hiátusként meghatározott múltbéli tapasztalat értelmezésére, egyúttal kijelöli azt az utat is, amelyen járva a trauma feldolgozhatóvá válhat. A huszadik század traumatikus eseményeinek paradigmatisztikus példája a holokausztt: paradox módon már az, hogy egyáltalán megtörtént, több síkon is problematikusá tette mind a fikciós, mind pedig a nem-fikciós reprezentációjának lehetőségét.

Egy nemzet holokausztt-ábrázolása elsősorban a politikai retorikában és az ahhoz való viszonyulásban mérhető, abban, ahogy a különböző diskurzusok (történeti, irodalmi, társadalmi etc.) miképpen élnek egymás mellett, egymásnak ellentmondva vagy épp szinte teljes átfedésben. Magyarországon, csakúgy, mint a *keleti* blokk többi országában, néhány évtizedig látszólag szinte teljes szimbiózisban élt együtt a politika, a történettudomány, az irodalomtörténet-írás, a művészi ábrázolások és a közéleti médiumok holokausztt-emlékezete. Természetesen akadtak kivételnek számító írások kezdetekben is,¹³ de ezek hatása elenyésző volt. A hetvenes évektől viszont már szóróványosan jelentek meg olyan munkák, amelyek nyíltan feszegettek addig tabunak számító témákat. Annak ellenére azonban, hogy egyes szövegek abszolút inadekvátak és újszerűnek mutatkoztak az aktuális viszonyokhoz képest, gyakran maradtak különösebb visszhang nélkül. Ilyennek tekinthető Ember Mária

¹¹ Traumatikus eseményként való meghatározása (Kisantal Tamás definícióját alapul véve) abban áll, hogy „egy közösség számára nem integrálható problémátlanul valamilyen már adott identitásképző és –alátámasztó elbeszélésbe, mivel már maga az esemény megtörténte megkérdőjelezi egy ilyen narratívum létjogosultságát.” (KISANTAL Tamás: *Túlélő történetek. Ábrázolásmód és történetiség a holokausztt művészetében*. Budapest, Kijárat, 2009. 35.)

¹² Heller Ágnes e trauma-feldolgozás egyetlen lehetséges útjának a kollektív narratívum létrehozását tekinti. Ez a kollektív narratívum jelen esetben a holokausztt-irodalom „műfajának” kanonizált művei közé való beilleszkedést jelenti. (HELLER Ágnes: *Trauma*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2006.)

¹³ 1948-ban jelent meg Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című műve.

Hajtűkanyar című regénye és az e munka által ihletett *Egy előítélet nyomában* című Száraz-esszé, Kertész Imre *Sorstalansága* vagy épp Bibó István *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című munkája mintegy harminc évvel korábban. A kommunista ideológia a holokausz eseményét egyfajta antifasiszta koncepció részeként kezelte, így a fent említett írások – e konstellációba való integrálhatatlanságuk folytán – szinte reflektálatlanul maradtak.

A tanulmány további részében, hogy láthatóvá váljék a *Hajtűkanyar* kvázi láthatatlansága, a megjelenése körüli kontextust szeretném röviden bemutatni, pontosabban azt, hogy a holokausz értelmezésére a különböző fórumokon miképpen hatott a politikai intenció.

3.1. A felejtés diszkontinuitása – a holokauszt értelmezése a magyar politikai és tudományos diskurzusban

„Gyakran idézett megállapítás, hogy a történelmet győztesek írják. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a történelmet a győztesek felejtik el.”¹⁴

A múlt eseményei nem önálló tényekként jelennek meg számunkra, hanem elbeszélések formájában; nem jelentést nélkülözve, hanem a mindenkori hermeneuta önkénye által (re)konstruálva, egyéni és kollektív szinten egyaránt. „A XX. század zsarnokságai, miután megértették, hogy a földeket és az embereket az információ és a kommunikáció meghódításával lehet leigázni, szisztematikusan a fennhatóságuk alá vonták az emlékezetet.”¹⁵ Azok az emlékezési és felejtési módok pedig, amelyek az impérium irányításával érvényesek lehetnek, a múlt használhatóvá tételére irányulnak. Így a magyarságnak 1945-öt követően, az egyik totalitárius rendszerből a másikba való hirtelen váltással, azzal a problémával kellett szembesülnie, hogy a közelmúlt traumatikus élményének feldolgozására csak korlátozott lehetősége adódhatott. A holokausztra való emlékezés Magyarországon, főként a kezdetekben, inkább a *társadalmi amnézia* fogalmával határozható meg, mivel maga az esemény a marxista történelemkép linearitásába, a győztesek koraként interpretált aktuális jelenbe nem illeszkedett bele, valamint nem járult hozzá a közösség tagjai közti kohézió és a nemzeti identitás megerősítéséhez.¹⁶ Ernest Renan gondolatait felhasználva: a felejtés igen kedvezően hathat a nemzetre, hisz kell egy bizonyos fokú *brutalitás* ahhoz, hogy a nemzeti egység létrejöhessen. Az efféle erőszak leginkább a felejtés aktusaira irányul és a történelem átpolitizálásán alapul – hisz mi jelenthetne nagyobb veszélyt a hatalomra nézve, mint egy olyan idea elterjedése, ami ellentmond a hirdetett eszméknek?¹⁷ Így a náci genocídium is mintegy elveszíthető darabja lehetett a közelmúlnak, amennyiben az elbeszélésekben való megjelenítése nem a kommunista ideológia egyoldalú interpretációjához alkalmazkodott.

¹⁴ BURKE, Peter: A történelem mint társadalmi emlékezet. *Regio*, 2001/1. 13.

¹⁵ TODOROV, Tzvetan: *A rossz emlékezete, a jó kísértése. Mérlegen a XX. század*. Ford.: Bethlen József, Budapest, Napvilág, 2005. 109.

¹⁶ BURKE, 2001:16.

¹⁷ RENAN, Ernst: Mi a nemzet? In.: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában : a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995. 171-188.

A zsidóság huszadik századi kálváriájának kényszerű elhallgatásában a háború után létező, de ki nem mondott antiszemita szellemiség továbbélése is közrejátszott. Az, hogy mind többen tértek vissza a zsidók közül a koncentrációs táborokból úgy, hogy a magyar katonákról még csupán hír sem érkezett, valamint a Horthy-korszak időbeli közelsége nem engedett utat a zsidóellenes légkör teljes felszámolásának. Ennek nyomát őrzi Bibó István már említett írása is. E szöveg az első olyan történettudományi munka Magyarországon, amely nyíltan feszegette a magyar felelősség kérdését a zsidógyűlölet megerősödésében és a deportálások zökkenőmentessé tételével kapcsolatban. Nem azt állítja, hogy egy, az egész nemzetet érintő *Canossa-járás* a rehabilitáció erejével hatna, főleg nem úgy, hogy a tettesi szerep nem a közösséget érinti, hanem csupán az egyéneket: az aktívan közreműködő keveseket és a passzív tömegeket. Bibó szerint a magyar holokauszt abszurdításának legfőbb mutatója az, hogy „félmillió ember megsemmisítése békés, konszolidált körülmények közepette, törvénytisztelő polgárok közreműködése mellett zajlott le”.¹⁸ Ezek az állampolgárok önálló akarattal rendelkező szubjektumok, akikre igen erős nyomás nehezedett a politikai hatás által, azonban a felelősség az övék azért, hogy a saját erkölcsi szűrőjükön keresztül mely ideákat tették magukévá. Az antiszemita attitűdből következő különböző viselkedési minták az egyén döntésein alapulnak, tehát – Bibó szerint – mindenkinek a saját tetteinek következményét kell vállalnia, s az esetleges „jellemhibákat” önmagának kell orvosolnia. Bibó talán legfontosabb célja ebből következően az volt, hogy elindítsa a párbeszédet az antiszemitizmus és a dehumanizáció elleni küzdelemről mind a politika, mind pedig a közvetlen társas kapcsolatok szintjén.¹⁹

A holokausztot környező „sokféle csend”²⁰ az egyes holokauszt témájú könyvek körüli hallgatással párosult, s ez Bibó István munkáját is érintette. Emellett a tabusításra, illetve átpolitizálásra irányuló törekvés a magyar historiográfusok fórumán egyébként is őrzi nyomát ezen időszakban, amit jól példáz az, hogy az első átfogóbb, nagyobb ívű munka a magyar holokausztról egy külföldi történész, Randolph L. Braham tollából született.²¹ Ez egyrészt érthető, hisz „ki az, aki az általa elkövetett iszonyatos bűnöket nyilvános emlékeztető szeretné utóbb szilárdítani?”²² Másrészt viszont ennek következménye lehetett az, hogy az

¹⁸ BALOGH István: A velünk élő, fel nem dolgozott múlt. Zsidókérdés és antiszemitizmus. *Rubicon*, 2004/4. 26.

¹⁹ Uo.: 26

²⁰ A holokausztot övező „sokféle csendről” lásd: HELLER Ágnes: Lehet-e verset írni a holokauszt után? In: uő.: *Aushchwitz és gulág*. Múlt és Jövő Kiadó, 2002.

²¹ BRAHAM, L. Randolph: *A magyar holokauszt* I-II. Ford.: Zala Tamás, Berényi Gábor, Sz. Kiss Csaba, Garai Attila, Seres István. Budapest, Gondolat Kiadó, 1988.

²² GYÁNI Gábor: Helyünk a holokauszt történetírásában. In: uő.: *Az elveszített múlt*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2010. 352.

aktuálpolitikai ideológiától eltérő álláspontot képviselő, esetlegesen egy nagyobb volumenű párbeszéd elindítására alkalmas írások nem tölthették be vélt funkciójukat. A kommunista eszmevilág közelmúlt-interpretációjából is felsejlik, hogy az emlékezetben (ti: nemzeti emlékezetben) sokszor fajsúlyosabb szerepet kap a felejtés mechanizmusa a múlt eseményeinek felidézésekor. Ez nyilvánvaló és érthető abból a szempontból, hogy sem az egyén, sem egy közösség nem működhet úgy, mint Borges emlékezője, de a felejtés politikai stratégiaiként való felhasználása a manipulációnak egy olyan formája, amely szándékolt, így természeténél fogva mellőzi a természetességet.

A múlt momentumaiból szőtt bárminemű „használható” történeti narratíva létrehozása tehát az alapvetően „inkompatibilis” elemek – tudatos vagy akaratlan – elhagyása révén valósulhat csak meg. Az elhallgatás alakzatai pedig ugyanúgy szerves részét képezik az irodalomtörténet-írás retorikájának, akárcsak a történész mesterségének. Ahogy a marxista történelemszemléletben a második világháború utáni időszak a „győztesek jeleneként” értelmeződött, úgy az irodalom megrajzolt fejlődési íve is a szocialista líra és próza kibontakozásának útját követte az irodalomtörténet-írásban. Ahogy *A magyar irodalom története* hatodik kötetében olvasható: „irodalmunk 1945 után mélyreható változáson ment át, s különösen a fordulat évétől a szocialista realizmus vonzásában formálódik”.²³ Amennyiben a náci népiirtás témája valamelyest hangot is kaphatott ebben a leírásban, az csakis referenciapontként, úgy, mint a (pre)szocialista írók mártíromságának emlékezhelye, vagy mint az „antifasiszta költői hang” megszólalásainak lehetőségét megteremtő fóruma.²⁴ Megjelent ugyan 1947-ben *A magyar mártír írók antológiája*²⁵ címmel egy kötet, amely a második világháborúban életüket vesztett magyar származású szépíróknak állít emléket, azonban a válogatás szempontjai itt igen meghökkentőek: a „mártíromság” miértjeit nem firtatja abban a formában, hogy nem tesz különbséget az eltérő okok miatt életüket vesztő személyiségek között. A kötet szerkesztője „a fegyverrel ellenálló Bajcsy Zsilinszky Endrétől a koncentrációs táborban elhunyt Gelléri Andor Endrén át az ostrom alatt erejét-életét veszítő Szabó Dezsőig közös kötetben siratja el a vérzivatar áldozatait.”²⁶

²³ SZABOLCSI Miklós (szerk.): *A magyar irodalom története VI.* Budapest, Akadémia Kiadó, 1966. 1003.

²⁴ „A felszabadulás a magyar írók többsége számára meghozta a lehetőséget, hogy érvényesítse álláspontját a múlttal, mindenekelőtt a fasiszmussal szemben: napvilágot láthattak a fasiszta megszállás ellen tiltakozó verses és prózai naplók, elítélően vallott a fasiszta barbárságról a líra és a novellisztika...” (BÉLÁDI Miklós – BODNÁR György (szerk.): *A magyar irodalom története 1945-től napjainkig.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1967. 769.)

²⁵ BÓKA László: *Magyar mártír írók antológiája.* Budapest, Cserépfalvi Kiadó, 1947.

²⁶ FÖLDES Anna: A holokauszt a magyar (próza)irodalom tükrében. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról I.* Budapest, Balassi Kiadó, 2001. 76.

3.2. Nem „a” zsidó sors...

„Ennek a könyvnek a tárgya nem a zsidó sors.
Amit ez a könyv elbeszél, az magyar történelem.”²⁷

Elmondható tehát, hogy a holokauszt irodalmi reprezentációja az 1945 utáni első évtizedekben Magyarországon nem lehetett e traumatikus esemény feldolgozásának fóruma, hisz az új hatalom az emlékezet kisajátítására, manipulálására is igyekezett jogot formálni.²⁸ Mindezt oly módon érte el, hogy a vészkorszakról való diskurzust tabuvá tette, a cenzúra rostáján pedig kizárólag antifasiszta köntösbe öltöztetett szövegeket engedett át (mint például Betlen Oszkár *Élet a halál földjén* című regénye, amelyben a kommunista ellenállók lágerbéli összetartása képezi a regény központi témáját). A holokauszt emlékezete ennek ellenére tovább élt: a trauma víziója oly élénk maradt a túlélőkben és az utánuk következő generációkban is egyaránt, hogy szinte elkerülhetetlenné vált egy olyan kommunikációs tér létrehozása, amelyben megélhetővé lett a gyász folyamata. Ez a közeg először a dokumentarista igényű írásokban körvonalazódott (naplók, memoárok, emlékiratok),²⁹ majd pedig lassan kitágultak a határok, megjelentek az újabb, (szép)irodalmi, illetve a klasszikus kánon perifériájára szorult alkotások is (képregények, filmadaptációk, plakátok etc.).

A politikai hatalom szigorának erodálódásával párhuzamosan, az 1970-es évektől kezdődően már elvétve születtek olyan alkotások, amelyek merőben eltértek mind az emlékiratok és memoárok *divatjától*, mind pedig a kommunista ideológia által uralt irodalmi hagyománytól. 1974-ben látott napvilágot Ember Mária *Hajtűkanyar* című regénye, majd 1975-ben Kertész Imre *Sorstalansága*. Érdekes, hogy e két mű a kortárs magyar recepcióban egyáltalán nem váltott ki különösebb visszhangot annak ellenére, hogy mind prózapoétikai jellegzetességeik, mind pedig az általuk megjelenített ideológia éles fordulatot hozott az akkori holokauszt-ábrázoláshoz képest. Mára Kertész Imre ugyan a holokauszt-irodalom kultikus figurájává emelkedett, ehhez azonban kellett, hogy a *Sorstalanságért* irodalmi Nobel-díjban részesüljön. A magyar társadalom háritó attitűdjét jelzi, hogy az efféle holokauszt-

²⁷ EMBER Mária: *Hajtűkanyar*. Budapest, Noran-Kiadó, 2007.

²⁸ SZIRÁK Péter: Magyar-zsidó-sors. Tiltás és kezdeményezés a hetvenes-nyolcvanas évek irodalmi köztudatában. In: Kisántal Tamás – Menyhért Anna (szerk.): *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete*. Budapest, L'Harmattan, 2005. 55-67.

²⁹ A holokauszt-téma tabuvá, illetve az antifasiszta köntösbe öltöztetéssel való inautentikussá tétele azt eredményezte, hogy a visszatérő magyar zsidóság is kezdetekben a hallgatás homályába burkolózott, s a néhány évvel a háború lezárultát követően megjelent emlékiratok, memoárok inkább gyógyírként szolgáltak, irodalmi babérokra azonban nemigen tarthattak igényt (gondoljunk csak Dr. Nyiszli Miklós Dr. Mengele boncolóorvosa voltam című írására).

ábrázolások általában véve nem képezik pregnáns részét az irodalomtörténeti és irodalomelméleti diskurzusnak.

Nem mondhatjuk azonban, hogy a *Hajtűkanyar* abszolút reflektálatlanul került ki az irodalmi emlékezetből: Száraz György *Egy előítélet nyomában* című esszéjét közvetlenül az után jelentette meg, miután a nagyközönség is megismerhette az említett regényt. Ember Mária mottóját gyakorlatilag átvette, de a Száraz-esszében az asszociáció fonala a mentegetőzés írásban megjelenített rítusává változott. Az egyébként érdekes, az antiszemitizmus elterjedésének okait bővebben taglaló szövegben – bár elismeri, hogy szükséges lenne – nem a magyar felelősségről alkotott korábbi elképzelések revíziója történik meg, hanem sokkal inkább az önfeloldozás igényének szavakba öntése. Később ez az írás kötetben is megjelent, méghozzá úgy, hogy olvashatunk utána még egy „másodfokú” és egy „harmadfokú” önreflexiót is: egy beszélgetést Dános Miklóssal, illetve még arra is egy későbbi reakciót.³⁰ Ez utóbbiban fogalmazza meg mindazt végül, amely az első esszéjének is szánt célja: „Nem tagadtam – a könyvemben világosan ki is mondom –, hogy a céloom kettős volt: megadni a tölem telhető elégtételt a magyar zsidóságnak, s [...] védekezni a »fasiszta nép« vádjá ellen.”³¹

Azzal, hogy Ember Mária a náci népiertást a magyar történelem részeként kezelte, s ennek már mottójában is hangot adott, eleve elrendeltetett sorsra ítélte. Megkérdőjelezte a győzteseknek kijáró szerepkört, kvázi érvénytelenítette az ártatlanság mítoszát, ezzel pedig implicit módon a nemzeti önkép téves mivoltára világított rá. Tette mindezt úgy, hogy nem kért nem követelt, csak bejelentett.³² Nem indulhatott meg általa az a szélesebb körű párbeszéd, ami Lengyelországban a Jedwabne-vita kapcsán eluralkodott a politikai és tudományos diszkusszióban, vagy Németországban a *Historikerstreit* nyomdokain – de talán nem is tűzte ki ezt célul. Gross könyve, a *Szomszédok* is egy lezáratlan történetet mutat be és egy lezáratlan történet részeként jelenik meg, nem pedig maga a befejezett múlt. Ugyanígy a *Hajtűkanyar* sem, hisz gyakorlatilag folyamatos interakcióba lép a jelen olvasójával és állandó jelleggel a múlt újraértelmezésére, ezáltal pedig az önértékelés, az önazonosság-tudat preparálására, felülvizsgálatára kényszerít(hetne). Grossnak ez szándékolt, kimondott célja, míg az Ember-könyvben mindez csupán a metanarratív szinten figyelhető meg.

³¹ SZÁRAZ György: Beszélgetés Dános Miklóssal. In: Uő.: *Történelem jelen időben*. Budapest, Magvető, 1984. 660.

³² SZÁRAZ György: *Egy előítélet nyomában*. In: Uő.: *Történelem jelen időben*. Budapest, Magvető, 1984. 481.

4. *Hajtúkanyar* – a műfajiság problémái

A „klasszikus” olvasói praxis által felállított szempontrendszer egy irodalmi alkotás megítélésére a holokausz irodalmi kánonja esetében csődöt mond: a szerzőiség kérdése egy „hajtúkanyarral” visszatér a Barthes előtti felfogáshoz, tehát fontos lesz az, hogy ki, milyen csatornán keresztül, milyen szándékkal felvértézve írhat a holokausz tapasztalatáról – ha egyáltalán képes lehet a nyelv ábrázolni az efféle borzalmakat. Ahhoz, hogy kibogozhatóak legyenek a holokausz-irodalommal szemben támasztott elvárásoktól való eltérések szálai, jelen esetben szükségesnek tartom egy újfajta megközelítés bevezetését a tanulmányom központi témáját képező írás műfajára vonatkozóan. Bár e szöveget a szakirodalom előszeretettel definiálja *dokumentumregényként*³³ helyet biztosítva számára az irodalom műfaji palettájának színes sorozatában, jelen megközelítés szempontjából azonban szerencsésebbnek vélem, ha egy más, hozzá inkább közelálló történettudományi paradigma opusainak halmazába helyezem. Így Ember Mária művét a *mikrotörténelem*³⁴ írásainak szerkezeti, elbeszélés-technikai hasonlóságai folytán e korpuszhoz sorolom. Az analógia nem jelent teljes azonosítást, csupán támpontokat ad az észrevételek megtételéhez és szempontokkal szolgál az elemzés menetében.

Ahogy a mikrotörténészek pozicionálják önmagukat és munkásságukat a historizmus tradíciójához képest, úgy lép ki Ember Mária is a holokausz-irodalom megszokott kánonából. A mikrotörténeti munkák a vizsgálati lépték csökkentésével egyetlen esemény, vagy egyetlen közösség vizsgálatát tűzték ki célul. Az egyik lényeges (bár néhány recenzens szerint nem megvalósított) törekvésük az adott munkában megjelenített viselkedési módok tágabb

³³ Vö.: FÖLDES Anna: A holokausz a magyar (próza)irodalom tükrében. In: Randolph L. Braham (szerk.): Tanulmányok a holokauszról I. Budapest, Balassi Kiadó, 2001. 98., BÉLÁDI Miklós – RÓNAY László (szerk.): *A magyar irodalom története 1945 – 1975 III/2. (A póza és a dráma)*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1990. 1106.

³⁴ A mikrotörténet-írás kezdeti lépéseit az 1960-as években tette meg, amikor is pozitivista hagyományokon nyugvó historizmus és az *Annales* történészeinek erőteljes kritikai olvasata egyre szélesebb körben kezdett elterjedni. Az olaszországi *Quaderni Storici* című folyóirat körül csoportosuló historiográfusok (például Giovanni Levi és Carlo Ginzburg) nevéhez köthető az a fajta szemléletmód, amely – hátat fordítva a „nagy” történelem esemény- és hatalomközpontúságának, illetve a braudeli *longue durée*-alapú vizsgálatoknak – a kutatás léptékét igyekezett a lehető legkisebbre csökkenteni. Ennek értelmében kutatásuk tárgya egy kisebb közösség vagy egyetlen esemény lett. A tisztán kvantitatív elemzéseket mellőzték írásaikból, azaz a hétköznapi emberek már nem csupán (anonim) statisztikai adatokként, hanem emberi mivoltukban is szerepet kaptak a történeti munkákban, sőt főszereplőkké léptek elő. Nincs egységes szabályrendszer arra vonatkozóan, hogy miként kellene mikrotörténelmet művelni, néhány vonásukban azonban hasonlóak ezen munkák: forrásbázisuk igen széles skálán helyezkedik el (periratok, kortárs sajtó, emlékiratok, véleménynyilvánításnak enged utat, írásmódjuk pedig inkább a szépírói, mintsem a tudományos nyelvhasználat. A múlt effajta textualizálása kísérletezés a múlt lefordítására úgy, hogy nem tart igényt a *mainstream* történetírás felváltására, inkább kiegészíteni kívánja azt egy új nézőpont felvillantásával.

kontextusból történő magyarázata, tehát nem szándékoznak elvonatkoztatni a „nagy” történelem áramlataitól – már ha ez alatt az ún. győztesek történelmét, illetve a társadalmi és politikai kontextust értjük – hanem hozzá kapcsolva, deduktív módon elemeznek. Ember Mária a kunhegyesi zsidóság „erőltetett menetét” írja le úgy, hogy nem kívánja bemutatni közvetlenül mindazt, amivel az utólagos ismeretek birtokában értelmezni tudjuk a megjelenített epizódokat, hanem a felvillantott események és a múlt „valóságának” reprezentálói, a beékelt dokumentumok szüntelen interakciója révén a múlt és a jelen közötti kapcsolat folytonos dialógusát igyekszik fenntartani (az olvasás idejétől függetlenül).

Ember Mária elemzendő műve tehát nem csupán az ideológiáját tekintve esik ki a kritikusok preferált műveinek köréből, hanem a tulajdonsága végett is, amit az egyes bírálók a regény tipikusan brechti elidegenítő effektusaiként jelölnek meg, s amelyek a szöveg zökkenőmentes értelmezésének, átélésének lehetőségétől fosztják meg az olvasót.³⁵ Ezen hatást leginkább az a – mikrohistóriák szerkesztési elvével rokonítható – megoldása váltja ki, hogy az elbeszélés (remélt) linearitását különböző kordokumentumok, periratok, sajtóközlemények, visszaemlékezések, jelentések beékelésével mintegy megszakítja a szerző. Véleményem szerint azonban ezek a csatolások nem törik meg a szöveg kontinuitását, sőt ezek nélkül történne meg mindezt.

A mikrotörténészek egyik preferált elbeszélés-technikai megoldása, hogy igyekeznek bemutatni azt a folyamatot is, amelyen keresztül eljutottak hipotézisük megfogalmazásához és végigvezetik, beavatják az olvasót a kutatás menetébe, ezzel is legitimálva saját szerepüket és esetleges igazságágukat. Az effajta „beavatás”, némiképp más formában, de általában a holokauszt irodalmának is előszeretettel használt retorikai eleme. Ahhoz, hogy a koncentrációs táborok brutalitását, a korábbi életet markánsan megváltoztató mivoltát tematizálni tudják, a *Bildungsroman* szerkezeti vázát átvéve a fejlődési regény ívének inverzét festik meg.³⁶ Ez figyelhető meg a holokausztkánon emblematikus szerzőinél, például Elie Wiesel vagy Primo Levi írásaiban is. Wiesel a hit elvesztésének stációit teszi meg az *Az éjszaka* legfőbb rendező elvévé, míg Levi *Ember ez?* című emlékirat-szövegében az emberi lét, az emberi természet eszményének fokozatos leépülését kísérelhetjük végig. Ahogy a *Hajtűkanyarban* megjelennek azok a bizonyos dokumentumforrások, mi is végigkövethetjük a szerzői alkotás fázisait. Az utólagos értelemadás (vagy inkább értékelés) lehetővé teszi a narráció ilyenén konstruálását. Az ettől markánsan eltérő beszédmódot képviselők, például

³⁵ MURÁNYI Gábor: Utószó. In: Ember Mária: *Hajtűkanyar*. Budapest, Noran-Kiadó, 2007. 442.

³⁶ ROSENFELD, Alvin H.: *Kettős halál. Elmélkedések a holokausztirodalomról*. Ford.: Peremiczky Szilvia. Budapest, Gondolat, 2010. 67.

Kertész Imre vagy Tadeusz Borowski, mivel a megélés pillanatának ábrázolására tesznek kísérletet anélkül, hogy az utókor értékkategóriáit a szövegeikre „erőltetnék”, az idegenség egy olyan aurájával ruházzák fel azt, amely az olvasó erkölcsi normái szerint összeegyeztethetetlen a holokausz embertelenségéről alkotott képével.³⁷

Ember Mária – véleményem szerint – e két beszédmodot paradox módon egyszerre alkalmazza. Tanulmányom utolsó fejezete (többek között) ezzel a problémával kíván foglalkozni.

³⁷ Gondoljunk csak a *Sorstalanság* azon jelenetére, amikor a szelekció bemutatásánál Köves Gyuri, átvéve a „tettesek” nézőpontját, a lehető legtermészetesebb dolognak írja le az egészségeseknek a betegektől, gyengéktől való különválasztását, míg az olvasó tudja, hogy az a bizonyos orvos, aki a fehér köpenyében, bizalmat sugárzó szemével a szelektálást vezényli, az nem más, mint Mengele. (KERTÉSZ Imre: *Sorstalanság*. Budapest, Magvető, 12. kiadás, 105-110.

4.1. Fikció realizálása versus dokumentum életre hívása – határsértések

A *Hajtűkanyar* dokumentumregényként való meghatározása tükrözi azt az intenciót az irodalmárok részéről, amely a holokauszt-irodalom kérdéses műfaji kategóriájával szemben támasztott elvárásainak feleltethető meg. Vagyis azt a nem feltétlenül kimondott követelményt, hogy az ezen irodalmat művelőknek írásaikkal a realizmus oltára előtt kell(ene) fejet hajtaniuk, kizárva ezzel az „irodalmiaskodás” fikciót teremtő törekvéseit. Elie Wiesel szavait idézve: „A mű, mely Auschwitz regénye kíván lenni, vagy nem regény, vagy nem Auschwitzról szól.” A dokumentumregény műfajába sorolt művek (mint például Kuznyecov *Babij Jar* című írása) a szerzői szándék szerint a múlt valóságának pontos másolataiként tűnnek fel.³⁸ Kérdéses azonban egyrészt, hogy a megélt valóság mennyiben tekinthető objektívnek, másrészt pedig az, hogy a múlt textualizálása mennyiben képes kivetni magából az „átfordítás” során létrejövő anomáliákat. Az olyan alkotások, amelyek tudatosan reflektálnak e problémára, ambivalens, gyakran negatív kritikai fogadtatásban részesülnek, „érvénytelennek” minősítik, vagy egyszerűen csak hallgatnak róluk. Az utóbb felvillantott problémák végett nem áll szándékomban a *Hajtűkanyar* valóságreferenciájának kérdését firtatni, érdeklődésem fókuszában sokkal inkább azok a metódusok állnak, amelyek segítségével a szerző a dokumentumok és a „regényes” részek közti párbeszédet megteremtve olyan háttérnarratívát hoz létre, amely az elbeszélésben az elsődleges és másodlagos tapasztalatok összekapcsolhatóságát hívja elő.

Általában véve a szakirodalomban a dokumentumok és az elbeszélő (kvázi-fiktív) részek kapcsolatának minőségéről, funkciójáról megoszlanak a vélemények. Két irányvonalat különböztethetünk az alapján, hogy a két összetevő közül melyik gyakorol (nagyobb) hatást a másikra. Egyrészt – az adekvát szakirodalom szerint – a dokumentumokat tekinthetjük úgy, mint a regényes epizódok létjogosultságának, igaz voltának bizonyítékait, tehát mint segédleteket a fikció de-fikcionalizálására. A másik megközelítés amellet tör pálcat, hogy a fikciós részek szolgálnak eszközül arra nézvést, hogy megmutassák: a különböző hivatali intézkedések, rendeletek, törvények hogy valósultak meg a gyakorlatban, tehát megelevenítik a „száraz” történelmi tényeket. Ez utóbbihoz kapcsolható az a vélekedés, amely szerint a fikció szerepe kimerül abban, hogy a dokumentumokban közölt múlt-nyomok abszurdítására világítson rá (erről majd a későbbiekben még teszek említést). Véleményem szerint azonban nem (csak) efféle esetleges kölcsönhatásokról van szó, legfőképp azért sem, mert alapvetően a

³⁸ Ezt tükrözi a *Babij Jar* első mondata is: „Ebben a könyvben minden szó igaz.” (KUZNYECOV, Anatolij: *Babij Jar*. Ford.: Baranyi Gyula. Budapest, Magvető Kiadó, 1968. 15.)

dokumentum és fikció mint valós és valótlan szétválasztását ebben az esetben nem tekintem mérvadó kritériumnak. Gondolok itt arra elsősorban, hogy a regénybe beemelt iratok, közlemények az által, hogy kiszakadtak eredeti kontextusukból és egy teljesen más értelmezői keretbe helyezték őket, egyértelműen módosították, módosítják az interpretációt, ráadásul a különböző szociokulturális hatásoknak kitett olvasó is a saját életvilágán keresztül értelmezi ezeket, így mindenképpen többszörös fordításon mennek keresztül.

Ahogy már szó volt róla, a korábbi, témaként a holokauszt eseményét megjelölő irodalmi alkotások az elsődleges tapasztalatot elválasztották a másodlagostól, vagy a primer tapasztalatot utólag értelmezve, a jelen perspektívájából és a jelen érték kategóriáival és tudásbázisával „telekarcolt” szemüvegen keresztül jelenítették meg. Az elsődleges beszámolókon a gettó- és lágernaplók, másodlagosan pedig az emlékiratok és memoárok hagyományát, illetve a kifejezetten (szép)irodalmiként aposztrofálható műveket értem. Ez utóbbiak azért tartozhatnak egy csoportba, mert az utólagos értelmezés és az írói eszköztár tudatos használata által egyik sem ragad le az impresszionál, bár ez nem feltétlenül tudatos, sőt a szerzői szándék tekintetében kikerülendő gyakorlat. Azonban mindkettőre jellemző az, hogy valamelyest hiányzik belőle a másik: a naplóból a jelen perspektívájából értelmező elbeszélő, ez által pedig csak egy kis szeletét kapjuk meg a (várt) információknak, a másodikból pedig a tapasztalat közvetlensége. Az emlékezet ezen aspektusból diszkontinuus, hiszen a szubjektum emlékképei természetüknél fogva nem képviselnek folytonosságot, így az utólagos értelemadásra hárul a feladat, hogy kapcsolatot hozva létre a különböző pillanatok között megteremtse a kontinuitást. Ebből kiindulva felvetődik az a probléma, hogy a primer tapasztalat mindig csak a *valóság* egy szegletét adhatja, a későbbi interpretáció azonban már csupán másodlagos lehet, hisz többféle benyomás összefonásával jöhet csak létre, így a múlt tapasztalatának bármilyen ábrázolása eredendően képlékeny, már-már elérhetetlen vágyalom.³⁹ Ahogy az elbeszélői perspektívát adó gyerek szavai is rávilágítanak:

„Ezt kell megtanulni: a dolgokat egy logikai szádra felfűzni. Azt, hogy mással mi történt, egy Napóleonnal például, azt valahogy könnyebb megjegyezni; amit magunk élünk át, az elmosódottabb, összekuszálják az újabb s újabb dolgok, rárakódnak, elfedik.” (345)

Ember Mária az emlékezet diszkontinuitására reflektálva alkotja meg szövegét: az elbeszélő részek megadják a tapasztalat közvetlenségét, a dokumentumok beékelése pedig

³⁹ A primer és szekunder tapasztalatok problematikájához lásd: KOSELLEK, Reinhart: Az emlékezet diszkontinuitása. 2000, 1999/11. 3-8.

lehetővé teszi az utókor olvasója számára, hogy sokkalta összetettebb képet kapjon az elbeszélte történetekről. Nem erőlteti az absztrakciót, csupán lehetséges támpontokat ad az eltérő műfajú szövegrészletek játéka mentén a komplexitás megteremtésére. Így az olvasó egyszerre foglalhatja el az eseményeket még nem értő, csupán megélő szereplők pozícióját és múlt-nyomokkal alátámasztott utólagos tudást felhasználva, implicit módon csökkenthetné a közvetlen elbeszélői attitűd idegenségének érzetét. Ez azonban olyan szintű olvasói munkát igényel, amely nem feltétlenül része a holokauszt-irodalom (naiv) értelmezői gyakorlatának.

Az igen sűrűn beékelte dokumentumok tehát valamelyest „kirángatnak” a regényből. Az olvasói átélés, a vágyott azonosulás lehetősége egyrészt ezért sem akadálymentes, másrészt azért sem, mert az elbeszélő epizódokban a gyerek gondolatainak fonala nem tartja magát a kronológia szabályaihoz. A szerző nem követi a holokauszt-irodalom legtöbb képviselőinél tapasztalható szerkesztési elvet, amely azért, hogy a lágerélmények cezúráját képező mivoltára világítson rá, az elbeszélő bemutatja, hogy mi volt Auschwitz előtt és ahhoz képest milyen fordulatot vett az élete.⁴⁰ A Hajtúkanyar elbeszélője, bár nem teszi meg mindezt ebben a formában, viszont a gyerek visszaemlékezései bizonyos mértékben szolgáltathatnak efféle támpontokat. Ezek a gondolatmenetek azonban inkonzisztensnek mondhatók: gyakran kalandozik az emlékekben, pillanatnyi benyomásokat közöl, arról megint csak más emlékekre asszociál. Nehéz tehát a narráció fonalát kézben tartani úgy, hogy hol a közbeékelte dokumentumok, hol pedig a gyerek csapongó gondolatai akadályozzák meg a szöveg világában való benne maradás állandóságát.

Visszatérve a dokumentum és fikció együttes használatának kérdésére, megjegyzendő: mindennek lehet egy olyan célja is, hogy rámutasson a náci-éra alatt bevezetett intézkedések abszurditására, illetve annak a retorikának a banalitására, amely végigkísérte a népiértés politikájának terminológiáját és nyelvhasználatát. Olyan megnyilvánulásokban mérhető ez, mint például az emberek manipulációja azzal, hogy a nyilatkozatokban megjegyzik: mindazon korlátozások, melyekkel a zsidóságot sújtják, valójában az ő javukat szolgálják.⁴¹ Ezek a regényes részek nélkül is visszás olvasói reakciókat váltanának ki, azonban azzal, hogy a történetben megjelenített események rendre rácsfolnak minderre, még inkább a keserű groteszk utóízét hagyják maguk mögött.

⁴⁰ Vö.: KISANTAL Tamás: *Túlélő történetek. Ábrázolásmód és történetiség a holokauszt művészetében*. Budapest, Kijárat, 2009. 78-79.

⁴¹ „DR. VITÉZ ENDRE LÁSZLÓ belügyi államtitkárnak az Új Magyarország 1944. május 12-i számában megjelent nyilatkozatából: A községekből is kifésűljük a zsidókat. A zsidókat ezzel valójában nem éri sérelem. A lakosság ingyen bocsát rendelkezésére szállítóeszközöket, csak hogy minél hamarabb megszabaduljon tőlük, akik megnehezítették gondverte napjaikat.” (40-41)

A holokausztal kapcsolatos kutatásoknak egy irányvonala a szociálpszichológia területén belül hasonló téma körül forgott a hatvanas évektől kezdődően. Addig általános volt az a vélekedés, amely szerint a népiirtásban résztvevők egytől egyig mentális állapotukat tekintve abnormálisak voltak, erősítve ezzel is a „jó” és „gonosz” szerepek közötti ellentét kvázi-transzcendentálissá emelését.⁴² Az „új” paradigmát képviselők (többek között Hanna Arendt, Zygmund Bauman és Raul Hilberg) már elszakadtak a „megbomlott elmeállapot”-teóriájától és magyarázataikkal teljesen más alapokra fektették a népiirtás politikájáról szóló diskurzust. Ők azt hangsúlyozzák többek között, hogy azok a szélsőséges körülmények, amelyek a holokauszt létrejöttében közrejátszottak, egyszerűen a modern társadalom fejlődésének, változásának egyenes ágú következményei voltak, így a holokauszt a maga módján nem tekinthető értelmetlen töréspontnak: „[...] a holokauszt nem pusztán antitézise volt a modern civilizációnak, s mindannak, amit emez – erősen bizakodunk benne – képvisel. Azt gyaníthatjuk (ha vonakodunk is elismerni), hogy a holokauszt egyszerűen elénk tárta egy másik arcát annak a modern társadalomnak, amelynek korábban megismert arcát úgy csodáltuk.”⁴³ Hannah Arendt az Eichmann-perről tudósító beszámolójában⁴⁴ pedig a náci mint legfőbb gonosz ábrázolásának problematikusságára világít rá. Írásában Eichmann-t a hatalomhoz mindig hű, a parancsokat szó nélkül teljesítő *csinovnyikként* jeleníti meg, emellett pedig egy olyan hétköznapi emberként, aki néha zavarodott, klisékben beszél – tehát semmiképp sem feleltethető meg a keresztény ördög földi másával. A hasonló konnotációt hordozó reprezentációs szándék megmutatkozik a *Hajtűkanyarban* is, mégpedig Ernst Weber tanúvallomásaiból válogatott részletek közlésével:

1.
„A továbbiakra nézve tagadom, hogy a külföldi munkásokat bántalmaztam volna. (...) Táborparancsnoki tevékenységem alatt egyáltalában sohasem vetemedtem tettelegességre.” (291)
2.
„Néhány alkalommal bizonyára előfordultak részemről kisebb tettelegességek, de súlyosabb bántalmazások soha.” (291)
3.
„Elismerem, hogy a táborban elhelyezetteknek, ha megérdemelték, lekentem néhány pofont. Ezt azért tettem, hogy a táborparancsnoki tekintélyemet megerősítsem, és hogy megmutassam a táborban elhelyezetteknek, fegyelméletlenkedéseiket hivatalból üldözöm.” (292)
- 4.

⁴² KOVÁCS Mónika: Holokauszt: történelem és emlékezet. In: Uő. (szerk.): *Holokauszt. Történelem és emlékezet*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2005. 9.

⁴³ BAUMAN, Zygmunt: *A modernitás és a holokauszt*. Ford.: Greskovits Endre. Budapest, Új Mandátum, 2001. 27-28.

⁴⁴ ARENDT, Hannah: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*. Ford.: Mesés Péter és Pató Attila. Budapest, Osiris, 2000.

„Csak egyszer fordult elő, hogy egy zsidót visszaküldtem az utcáról a táborba, mert nem viselt csillagot, de meg nem ütöttem. Ellenben egy fiatal katona kapott tőlem egy pofont, amiért beleavatkozott a dologba, de nem a zsidó.” (292)

A gyerek nézőpontja ennek kapcsán sem követi az elvárt beszédmód-szabályokat: a már-már szenvtelen világlátása idegenkedést kiváltó fordulat lehet, mégpedig oly módon, hogy az abszurditást a maga körülményei között természetesnek kezeli. Amelyek az értelmetlen viselkedés posztulátumai, azok inkább a „lágerek népének” reakciói. Szemléletes példa erre a gettóba való költözés jelene, amikor is az egyszobás, bútorozatlan „putriba” való elhelyezés kapcsán a gyerek értetlenkedve szemlélte Anyut, mert amaz bosszankodott a székek hiánya miatt – hisz az ágy is betölthette volna a hiányzó bútordarabok funkcióját: „Borzasztó ez az Anyu, hogy így felnagyít mindent.”(53) Az intézkedések, rendeletek, a világ eseményeinek menete a természetesség érzésével hat amellet, ahogy a regénybeli felnőttek reagálnak mindezen történésekre. Az abszurditás tehát bemutatásra kerül, de nem az elvárt formában, hiszen nem a tettesek viselkedése lesz természetellenes, hanem az „áldozatoké”, akik képtelenek alkalmazkodni a körülményekhez.

A *Hajtűkanyar* elbeszélője megbízhatatlan narrátor abból a szempontból, hogy véleménye általában véve különbözik az olvasóétól. Nem feltétlenül abban az értelemben, mint amit a *Sorstalanság* narrátoránál tapasztalhatunk, vagy inkább úgy fogalmazhatnánk, hogy nem az egyet-nem-értés nem nyilvánul meg olyan intenzíven, mint a Köves Gyuri által megtestesített camus-i közöny hatására. Az elhatárolódás inkább a gyerek perspektívájának hozadéka, amely a valóságnak egy olyan tükörképét adja, ahol a világ eseményei, az emberek viselkedése az által szakad ki „természetes” életkörülmények kontextusából, hogy az (olvasó által) abnormálisnak vélt eseményekre adott válaszok lesznek természetellenesek.

5. Összegzés

Tanulmányom végére érvén szeretnék kísérletet tenni néhány összegző következtetés levonására az eddig leírtak alapján. Prekonceptióm az volt, hogy a második világháború utáni társadalmi, politikai és irodalomtörténeti diskurzusok, valamint bizonyos olvasói gyakorlatok körülírása mentén felfejthetők a *Hajtűkanyar* reflektátlanságának szálai. A dolgozat első felében elsősorban azokra a politikai intenció által meghatározott múlt-interpretációkra mutattam rá, amelyek a kelet, vagyis a kommunista blokk országai esetében a holokauszt eseményét a „néma emlékezet” részévé tették, meghatározva ezzel a tudományos, a közéleti és az irodalmi diskurzusok holokauszt-reprezentációit is. Ezen kvázi egységes kollektív emlékezet-hagyományhoz kapcsolódott a magyarság értelmezési kerete is: azzal, hogy a kommunista diktatúra a holokausztról való beszédet a saját „nyelvére” fordította, illetve átpolitizálta, gyakorlatilag használhatóvá alakította önnön hatalmi pozíciója létjogosultságának igazolására. Tette mindezt oly módon, hogy a második világháború traumáját egyrészt a kommunista idea győzelméhez vezető út kikerülhetetlen állomásaként értelmezte, a náci genocídium tényét pedig a kommunista ellenállók mártíromságának emlékezhelyévé avanszálta. E koncepcióból következik, hogy a magyarság háborús szerepköre kimerült az áldozati mivolt képlékeny fogalmában. Talán nem is tűnik különösnek ebből a szempontból, hogy egy holokauszt-regény, amely már a mottójában megjegyzi, hogy az általa leírtak a magyar történelem eseményeinek képei, nem tarthatott igényt különösebb visszhangra a kor közbeszédében.

A *Hajtűkanyar* hatástalanságának másik okát abban látom, hogy szerkezeti és elbeszélés-technikai sajátosságai révén nem teljesíti maradéktalanul az olvasói praxisnak a holokauszt irodalmával szemben támasztott elvárásait. Egyrészt, mert az elidegenítés effektusaiként hatnak az alapvetően (szép)irodalmi szövegben a közbeékelte dokumentumforrások, másrészt pedig az elbeszélés közvetlensége, az utólagos értelmezés hiányának folytán megnehezíti a szövegben való „bennmaradást”. Igyekeztem azonban rámutatni arra, hogy a kétféle szövegtípus használata elengedhetetlen az elbeszélésmód koherenciájának megteremtéséhez: ahhoz, hogy az elsődleges és másodlagos tapasztalati síkok állandó interakciója nyomán a múlt valóságának többféle olvasatát hívja elő. A holokauszt-irodalom olvasásakor – véleményem szerint – azonban a „klasszikus” olvasói-értelmezői attitűd nem feltétlenül preferálja az efféle absztrakciók elvégzését.

Az, amely mindkét megközelítési aspektus felől feltűnő, a felejtés aktusainak dominanciája a holokausztra való emlékezés-stratégiákban. Ahogy a politikai történelmi narratívába az antiszemitizmus és a népirtás ténye integrálhatatlannak bizonyult, úgy az irodalmi hagyomány sem feltétlenül engedte azoknak a műveknek a kanonizálását, amelyek nem elégítették ki az olvasóknak a holokauszt irodalmi korpusza felőli elvárási horizontját.

A Hajtűkanyarnak az a néhány érintett sajátossága, amelyre e tanulmányban utalni igyekeztem, a szemléltetés erejével hathatnak csupán. Úgy gondolom azonban, hogy írásomnak, kitűzött célja szempontjából elégséges ezekre a csomópontokra rámutatnia. Nem tagadom, hogy szükségeszerű egy részletesebb elemzés elvégzése is, azonban jelen keretek között munkám csupán a körülírt eltérésekre való reflexióra szorítkozhat, további kitérők megtétele a kutatómunka folytatását igényli.

6. Bibliográfia

ANDERSON Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, L'Harmattan – Atalier, 2006.

ARENDT, Hannah: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*. Ford.: Mesés Péter és Pató Attila. Budapest, Osiris, 2000.

BALOGH István: A velünk élő, fel nem dolgozott múlt. Zsidókérdés és antiszemitizmus. *Rubicon*, 2004/4, 22-28.

BAUMAN, Zygmunt: *A modernitás és a holokauszt*. Ford.: Greskovits Endre. Budapest, Új Mandátum, 2001.

BÉLÁDI Miklós – BODNÁR György (szerk.): *A magyar irodalom története 1945-től napjainkig*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1967.

BÉLÁDI Miklós – RÓNAY László (szerk.): *A magyar irodalom története 1945 – 1975 III/2. (A póza és a dráma)*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1990.

BIBÓ István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. Budapest, Osiris, 1996.

BÓKA László: *Magyar mártír írók antológiája*. Budapest, Cserépfalvi Kiadó, 1947.

BOLGÁR Dániel: Incidenstörténelem és mikrotörténelem. In: Papp Gábor – Szijártó M. István (szerk.): *Mikrotörténelem másodfokon*. Budapest, L'Harmattan, 2010. 49-81.

BURKE, Peter: A történelem mint társadalmi emlékezet. *Regio*, 2001/1. 3-21.

BRAHAM, L. Randolph: *A magyar holokauszt I-II*. Ford.: Zala Tamás, Berényi Gábor, Sz. Kiss Csaba, Garai Attila, Seres István. Budapest, Gondolat Kiadó, 1988.

DARNTON, Robert: Egyik este. Ford.: Baticz Attila. *BUKSZ*, 16. (2004/3.) 282-287.

EMBER Mária: *Hajtűkanyar*. Budapest, Noran-Kiadó, 2007.

FÖLDES Anna: A holokauszt a magyar (próza)irodalom tükrében. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról I*. Budapest, Balassi Kiadó, 2001. 73-122.

FULBROOK, Mary: *A német nemzeti identitás a holokauszt után*. Ford.: Valló Zsuzsa. Budapest, Helikon, 2001.

GROSS, J. T.: *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása*. Ford.: Andor Mihály. Budapest, Új Mandátum, 2004.

GYÁNI Gábor: Emlékezet és felejtés mint politikai stratégia. *Kritika*, 2006/9. 6-10.

GYÁNI Gábor: *Az elveszíthető múlt*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2010.

- HELLER Ágnes: *Aushwitz és gulág*. Múlt és Jövő Kiadó, 2002.
- HELLER Ágnes: *Trauma*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2006.
- KERTÉSZ Imre: *Sorstalanság*. Budapest, Magvető, 12. kiadás
- KISANTAL Tamás: *Túlélő történetek. Ábrázolásmód és történetiség a holokauszt művészetében*. Budapest, Kijárat, 2009.
- KISANTAL Tamás: *A csenden innen és túl – a holokauszt kifejezésének problémái*
http://www.arkadia.pt.hu/magyar/cikkek/emlekiratoktol_botranyokig (letöltés időpontja: 2011.02.24.)
- KOSELLEK, Reinhart: Az emlékezet diszkontinuitása. 2000, 1999/11. 3-8.
- KOVÁCS Éva: Ártatlan tettesek – néma közösségek. 2000, 2008/6. 10-18.
- KOVÁCS Mónika (szerk.): *Holokauszt. Történelem és emlékezet*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2005.
- KUZYNECOV, Anatolij: *Babij Jar*. Ford.: Baranyi Gyula. Budapest, Magvető Kiadó, 1968.
- MURÁNYI Gábor: Utószó. In: Ember Mária: *Hajtűkanyar*. Budapest, Noran-Kiadó, 2007. 439-444.
- REDFIELD, Robert: Peasant Society and Culture. In.: uő.: *The Little Community and Peasant Society and Culture*. Chicago, 1960, 41.
- RENAN, Ernst: Mi a nemzet? In.: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában : a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995. 171-188.
- RICOEUR, Paul: Emlékezet – felejtés – történelem. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történelemelmélet I*. Bp. Osiris, 2006.
- ROSENFELD, Alvin H.: *Kettős halál. Elmélkedések a holokausztirodalomról*. Ford.: Peremiczky Szilvia. Budapest, Gondolat, 2010.
- SZABOLCSI Miklós (szerk.): *A magyar irodalom története VI*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1966
- SZÁRAZ György: *Történelem jelen időben*. Budapest, Magvető, 1984.
- SZIRÁK Péter: Magyar-zsidó-sors. Tiltás és kezdeményezés a hetvenes-nyolcvanas évek irodalmi köztudatában. In: Kisantal Tamás – Menyhért Anna (szerk.): *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete*. Budapest, L'Harmattan, 2005. 55-67.
- TODOROV, Tzvetan: *A rossz emlékezete, a jó kísértése. Mérlegen a XX. század*. Ford.: Bethlen József, Budapest, Napvilág, 2005.
- TODOROV, Tzvetan: *Az emlékezet hasznáról és káráról*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2003.